

**ՀԱՄԱՐՅԱՆ ԻՐԱՆԸ ԵՎ ՀԻՆ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԸ.
ԱՐԻՆԵՐԻՑ ՄԻՆՉԵՎ ՍԱՍԱՆՅԱՆՆԵՐ
(ՊԱՏՄԱՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՀԱՄԱՌՈՏ ԱԿՆԱՐԿ)**

ՄԱՋԻԴ ՅԱԶԴԱՆՓԱՆԱՀ (ԻՐԱՆ)

Գրավոր աղբյուրների սակավությունը դժվարացնում է հնադարյան Իրանի և Հին Պարսկաստանի պատմության անաչառ, բազմակողմանի խոր ուսումնասիրությունը, որն անհամեմատ ավելի հեշտ է Հին Եգիպտոսի, Միջագետքի կամ առավել ևս Հին Հունաստանի և Հին Հռոմի պատմությանն անդրադառնալիս: Եվ միանգամայն իրավացի էր վերջերս կյանքից հեռացած ամերիկացի խոշոր իրանագետ, Հարվարդի համալսարանի պատվավոր պրոֆեսոր Ռիչարդ Ֆրայը, երբ գրում էր. «Որքան էլ դա պարադոքսալ թվա, սակայն Հին Պարսկաստանի պատմությանը վերաբերող աղբյուրների պակասությունը նաև հարաբերական առավելություն ունի, որովհետև Իրանի հեռավոր անցյալի մասին ցանկացած, թեկուզ և չնչին, տեղեկություն ձեռք է բերում առավել մեծ նշանակություն, քան, օրինակի համար, գրավոր աղբյուրներով շատ ավելի հարուստ ու լավ լուսաբանված հին Եգիպտական, անտիկ հունական և հռոմեական պատմության հետ կապված, դրան առնչվող նյութական մշակույթի որևէ նորահայտ առարկա, արձանագրություն կամ առանձին բառ»¹:

Իրանի պատմագրությունը գալիս է դարերի խորքից, բայց միայն հին՝ սեպագիր արձանագրությունների վերծանության շնորհիվ, որը շուրջ երկու հարյուրամյակ պահանջեց, հնարավոր դարձավ մոտիկից ծանոթանալ պարսիկների վաղեմի պատմությանն ու հինավուրց մշակույթին: Իր դերը կատարեց նաև 1771 թվականին Փարիզում «Ավեստայի»՝ զրադաշտական կրոնի սրբազան, դեռ Աքեմենյանների դարաշրջանում աստիճանաբար ձևավորված և վերջնական տեսքի բերված ձեռագիր ժողովածուի ֆրանսերեն թարգմանության հրատարակումը: Ինչպես հայտնի է, «Ավեստայի» սկզբնական տեքստը մոտ երկու միլիոն տող էր պարունակում և բաժանված էր հազար երկու հարյուր գլուխների: Տողերը գրված էին չխամրող ոսկե ներկով, կովերի

¹ Տե՛ս **Frye Richard**. The History of Ancient Iran. München, C. H. Beck, Vesladsbuch-handlung, 1984, p. 13.

կաշվից պատրաստված և հատուկ մշակված 12000 մեծադիր մագաղաթների վրա: Անգին ձեռագրերը պահվում էին պարսից արքաների մայրաքաղաք Պերսեպոլիսի զրադաշտական գլխավոր տաճարում: Սակայն պարտության մատնելով Աքեմենյան վերջին թագավոր Դարեհ Երրորդին և թալանելով Պերսեպոլիսը՝ Ալեքսանդր Մակեդոնացին հրամայեց ավերել, հողին հավասարեցնել կրակապաշտների գլխավոր սրբավայրը, այրել ձեռագիր «Ավեստան» և քամուն տալ դրա մոխիրը: Երբ հարյուրամյակներ անց՝ մ. թ. III դարում՝ արդեն Սասանյանների ժամանակ, զրադաշտական քրմերն ու մոզերը որոշեցին հիշողությամբ վերականգնել սրբազան տեքստը, դա նրանց հաջողվեց միայն անդառնալի կորստյան գնով: Նոր «Ավեստան» քառակի կարճ էր բնօրինակից, իսկ հին տողերից շատերն աղավաղված էին:

«Ավեստայի» էջերում Իրանը կոչվել է «Aryan» կամ «Aryanshahr», որ նշանակում է արիների կամ արիացիների երկիր, պետություն: Հետագայում պահլավերենի վերածվելով՝ ավեստական «Aryan» բառը փոխակերպվել, դարձել է «Eran»: Հենց այդ բառից է ծագել «Իրան» բառը, որը միջնադարում գրեթե մոռացության էր տրվել:

«Ավեստայի» քսաներորդ ենթագլխի՝ «Վանդիդադի» («Օրենք դևերի դեմ») համաձայն՝ Իրանն Ահուրամազդայի ստեղծած 16 երկրներից առաջին և լավագույն երկիրն էր: Իրանական հին առասպելներում հիմնական, կարևոր դեպքերի ու իրադարձությունների մեծ մասը տեղի է ունենում հենց Իրանում: Զրադաշտականների սրբազան գրքերից մեկում՝ «Բոնդահիշում» («Հիմքերի արարում») ասված է. երբ գերագույն աստված Ահուրամազդայի պայծառատես մարգարեն՝ Զրադաշտը, կրոնական իր ուսմունքն ստեղծեց, նա Իրանում կատարեց երկրպագության և օրհնության առաջին ծեսը: Ըստ «Ավեստայի»՝ Իրանն աշխարհի ամենասրբազան, աստվածային վայրն է:

Իրանում գտնվել են բազմաթիվ կոթողներ, որոնք հազարամյակների պատմություն ունեն: Քաշանի ու Դամեղանի բլուրներից մինչև Մարիլ և Հասանլու, Քավիրի անապատներից մինչև Զագրոսի լեռները սփռված են Իրանի փառահեղ անցյալի վկաները:

Զրադաշտական երկրի մի հատվածն էլ Քերմանշահի մարզն էր, որը ներկայումս գտնվում է Իրանի արևմուտքում, հյուսիսից հարում է Քուրդիստանի նահանգին, արևելքից՝ Համադանի, հարավ-արևելքից՝ Լուրիստանի, հարավից՝ Իլամի մարզերին, իսկ արևմուտքից սահմանակից է հարևան Իրաքին: Քերմանշահն ունի 14 քաղաք: Մարզային համանուն կենտրոնից բացի, դրանք են Արևմտյան Իսլամաբադը, Փավեն, Սալաս Բաբաջանին, Զավան-

րուղը, Դալահուն, Ռավանսարը, Սարփուլ-Ջահաբը, Սանդեր Քալիային, Սահեն, Ղասրե Շիրինը, Քանգավարը, Արևմտյան Գիլանը և Հերսինը:

Այն վայրը, որ այսօր Քերմանշահ է կոչվում, իր բնական պայմանների, գետառատ բերրի հողերի, աշխարհագրական դիրքի և էլամի ու Միջագետքի այլ երկրների հետ հարևան լինելու պատճառով հնուց ի վեր քաղաքակրթության օրրաններից է եղել, ինչու և մշտապես հայտնվել է ժամանակի հզոր պետությունների ուշադրության կենտրոնում: Հեռավոր անցյալում Քերմանշահում բանուկ մի երթուղի կար, որն Իրանի բարձրավանդակը միացրել է Միջագետքի հովտին, իսկ մարերի ժամանակ միմյանց է կապել Բաբելոնն ու Հեկթաթան հին մայրաքաղաքը: Սելևկյանների օրոք այս ճանապարհը «հարյուրադարպաս քաղաք» Դամեղանը, իսկ պարթևների ժամանակ՝ մայրաքաղաք դարձած Կոտսիփոնը (Տիգրոն) միացրել է Քերմանշահին և այժմ Բաղդադն է միացնում Թեհրանին: Հնագետներից շատերն այս ճանապարհին անվանել են «Ասիայի դարպաս»²:

Քերմանշահում եղած քաղաքների ստեղծման, դրանց տեղաբաշխման գործում, անցանելի բանուկ ճանապարհներից, կլիմայական բարենպաստ պայմաններից, հասարակական-քաղաքական ու տնտեսական հանգամանքներից բացի, նշանակալից դեր է խաղացել նաև ջրային աղբյուրների առկայությունը: Քերմանշահ, Արևմտյան Իսլամաբադ, Սարփուլ-Ջահաբ, Սահեն և Ղասրե Շիրին քաղաքները կառուցվել են գետերի ափերին և գտնվել Մետաքսի ճանապարհին:

Երբ արիները մուտք գործեցին Իրան, նրանք բաժանվեցին տարբեր տոհմերի, տարբեր ցեղերի ու ցեղախմբերի, որոնցից յուրաքանչյուրը երկրի մի մասը գրավեց: Հնադարյան այդ էթնոսներից պատմական հերթականությամբ կարելի է առանձնացնել մարերին, փարսիներին ու պարթևներին:

Սակայն մինչև այդ՝ մեր թվարկությունից երեք, նույնիսկ չորս հազարամյակ առաջ, Իրանի բարձրավանդակում էլամացիներ, կասիտներ և լուլուբեներ կոչվող ցեղեր էին ապրում, որոնք հիմնականում բնակեցնում էին Միջագետքի արևելյան կողմերը, Ջագրոսի լեռներն ու լեռնաժողովուրդները, և որոնց մասին որոշ տեղեկություններ են հաղորդում մերձավորարևելյան հին թագավորություններից, մասնավորապես Շումերից մեզ հասած վավերագրերը:

Մարերից առաջ Ջագրոսում ապրած ցեղախմբերից ամենամեծաթիվն էլամացիներն էին, որոնք մ.թ.ա. III հազարամյակում իջան լեռներից, գրա-

² Տե՛ս **Herzfeld Ernest**. Am Tor von Asian, Berlin, Universität zu Berlin, 1920, S. 53:

վեցին Զագրոսի հովտում, Կերքա գետափին հնում կառուցված Շոշ (Շուշուն, Շուշեն) քաղաքը, որտեղ էլ հետագայում ստեղծեցին Էլամ կամ Ելամ կոչված երկիրը։ Հյուսիսում Էլամացիների հարևաններն էին այստեղ մ. թ. ա. II հազարամյակից բնակություն հաստատած և նույն հազարամյակի կեսերին Բաբելոնը նվաճած, հմուտ հեծյալների համբավ ունեցող կասիտների ցեղախմբերը, որոնց Էլամացիներն անվանել են «կասի» կամ «կաշու»։ Յուրացնելով Բաբելոնի մշակույթը՝ վերջիններս մի քանի հարյուր տարի իշխել են Հարավային Միջագետքում³։ Լուրիստանում ու Հերսինում այս ցեղախմբին պատկանող մի շարք կոթողներ են պահպանվել։

Ինչ վերաբերում է Հյուսիսային Զագրոսում բնակվող լուլուբեներին, ապա լեզվաբան-արևելագետներն առավել հավանական են համարում, որ նրանք խոսում էին խուրիների (խուրիներ, հուրիներ) լեզվով⁴։ Մեր թվարկությունից առաջ՝ մոտավորապես 1200 թվականին, Էլամի արքային հաջողվեց հաղթել լուլուբեներին։ Աքքադի թագավոր Նարամսինն իր թողած սեպագիր արձանագրություններից մեկում առաջին անգամ, թեև հպանցիկ, հիշատակել է նաև լուլուբեներին։ Արձանագրությունից պարզվում է, որ նա նույնպես պատերազմել է լուլուբեների հետ ու հաղթել նրանց։ Բայց Նարամսինի մահից հետո լուլուբեներն իրենք են հարձակվել Աքքադի վրա և վերջինիս ծանր պարտության մատնել։ Հետագայում ևս Աքքադի թագավորները չեն կարողացել դիմադրել այդ ցեղախմբին⁵։

Ասորական աղբյուրները վկայում են, որ լուլուբեների պետությունը կազմավորվել է մ.թ.ա. II հազարամյակում։ Սարփուլ-Զահաբի արձանագրության մեջ Անոբանինին իրեն լուլուբեների արքա է կոչում. «Անոբանինին՝ լուլուբեների արքան, իր պատկերը քանդակեց Բադիր (Փաթիր) լեռան վրա»⁶։ Նույն արձանագրության մեջ խոսվում է նաև մեկ այլ պետության մասին, որ խուրիներն ու արքադացիները նվաճել էին լուլուբեների զինված ուժերի

³ Տե՛ս **Սայքս Փերսի**, Իրանի պատմությունը, թարգմանիչ՝ Մոհամմադ Թադի Փախրեդայի, Թեհրան, «Դոնյայե քեթաբ» հրատարակչություն, 1987, էջ 102։

⁴ Տե՛ս **Дьяконов Игорь**. История Мидии от древнейших времен до конца IV века до н. э. М.-Л., Издательство АН СССР, 1956, с. 228։

⁵ Տե՛ս **Բեհմանեշ Ահմադ**, Կենտրոնական Ասիայի հին ժողովուրդների պատմությունը, Թեհրան, Թեհրանի համալսարանի հրատարակչություն, 1995, էջ 54։

⁶ Տե՛ս **Gropp Gerd**. Die parthische Inschrift von Sarpool-e-Zahab, Berlin, Universität zu Berlin, Veröffentlichung, 1986, S. 194։

օժանդակությամբ⁷: Հավանաբար, Բադիր լեռն ու նրա շրջակայքն ընկած են եղել լուլուբեների գրաված նոր տարածքների սահմանի վրա, և հենց այստեղ են նրանք ջախջախել թշնամուն: Պատմական տվյալ իրադարձությունը շատ կարևոր էր արքայի համար, քանի որ իր արձանագրության մեջ նա անիծում է նրանց, ովքեր կփորձեն ջնջել կամ եղծել քարակուփ այդ գիրը. «Ով ոչնչացնի իմ արձանագրությունը, թող Ինանուփ, Բելի, Բելիթի, Իշտարի, Սինի և Շամաշի անեծքն ու նզովքը հասնեն նրա սերունդներին, և թող նրանք կործանվեն»⁸: Լեռնաբնակ լուլուբեների ստեղծած անկախ պետությունը բավականին ընդարձակ և կենսունակ երկիր էր, բայց այն կարճատև պատմություն ունեցավ՝ մ.թ.ա. IX դարից հետո լուլուբեների մասին այլևս տեղեկություններ չունենք:

Մեր թվարկությունից առաջ՝ II հազարամյակի կեսերին՝ մոտավորապես 1500 թվականին, Իրանի լեռնաշխարհի են խուժում Կենտրոնական Ասիայից եկած քոչվոր ցեղերը: Դրանք Միջագետքի սեմական լեզուներից տարբերվող՝ հնդիրանական նախաբարբառներով խոսող արիները կամ արիացիներն էին, որոնց մի մասը բնակություն հաստատեց ու նստակյաց դարձավ Իրանական բարձրավանդակի արևմտյան հատվածում, որտեղ շուտով հիմնեց Միտաննի կոչված պետությունը, իսկ մյուս մասը՝ հարավային հատվածում, որտեղ բնակվում էին կասիտները: Սակայն արիների հիմնական զանգվածը շրջանցեց Իրանը, կտրուկ դեպի հարավ շրջվեց, անցավ Հինդուկուշն ու Հյուսիսային Հնդկաստան մտավ:

Մեր թվարկությունից առաջ՝ 1-ին հազարամյակի սկզբին, նույն ճանապարհով Իրան ներխուժեց եկվոր արիների երկրորդ, ըստ որում շատ ավելի մեծաթիվ ու հզոր ալիքը, որը բաղկացած էր իրանալեզու տարբեր ցեղերից: Բայց եթե դրանցից շատերը՝ սողդերը, սկյութները, սակերը, բակտրիացիները, պարթևները և այլք, պահպանեցին իրենց քոչվորական ապրելակերպը կամ հեռացան Իրանական լեռնաշխարհից, ապա առավել խոշոր ու համախմբված ցեղերից երկուսը՝ մարերը և փարսիները, հաստատվեցին Զագրոսի լեռնահովիտներում, խառնվեցին տեղացի ժողովուրդների հետ՝ յուրացնելով ոչ միայն նրանց կենցաղային սովորույթները, այլև մշակութային ավանդույթներն ու կրոնական համոզմունքները⁹: Մարերը բնակություն հաստատե-

⁷ Տե՛ս **Ռաշիդ Յասեմի Ղոլամհոսեյն**, Քերմանշահն ու նրա հնագույն քաղաքակրթությունը, Թեհրան, «Էթեն սինա» հրատարակչություն, 1968, էջ 263:

⁸ Տե՛ս **Gropp Gerd**. Die parthische Inschrift von Sarpool-e-Zahab, S. 195:

⁹ Տե՛ս **Գիրշման Ռոման**, Իրանի արվեստը մարերի և Աքեմենյանների ժամանակաշրջանում, թարգմանիչ՝ Իսա Բեհնամ, Թեհրան, «Նաշրե քեթաբ» հրատարակչություն,

ցին Հեկեթանի մերձակայքում, որտեղ մ. թ. ա. VII դարի սկզբին հիմնեցին իրենց անկախ պետությունը, իսկ փարսիները՝ Էլամի դաշտավայրերում և Պարսից ծոցին հարող լեռնային շրջանում, որը հետագայում կոչվեց Փարս:

Աքեմենյանների արձանագրություններում մարերի երկիրը Մարաստան էր կոչվում, իսկ հույն պատմիչներն այն Միդիա էին անվանում: Ասորական սեպագրերում մարերի մասին առաջին անգամ հիշատակվում է մ. թ. ա. 836 թվականին՝ Սալմանասար Երրորդի գահակալության ժամանակ¹⁰: Թե երբ են մարերը մուտք գործել Իրան, ստույգ հայտնի չէ, սակայն, ամենայն հավանականությամբ, նրանք Իրան են անցել մ. թ. ա. IX դարում: Մարերն իրանական լեզուներով խոսող արիների միակ ցեղախումբն էր, որ Աքեմենյաններից առաջ թագավորություն ստեղծեց: Մարերի երկիրը՝ Մարաստանը, իր մեջ էր առնում Իրանի կենտրոնական և արևմտյան հատվածները և Էլամից ու Փարսից մինչև Զագրոսի լեռները հասնում: Մարերի պետության ստեղծումն ու հզորացումը, չնայած երկրի կարճատև գոյությանը, պատմական կարևոր իրադարձություն էր, քանի որ առաջին անգամ լինելով՝ գտնվեց մի ժողովուրդ, որը կարողացավ խաթարել Արևմտյան Ասիայում սեմական ժողովուրդների տիրապետությունն ու հաստատել արիների իշխանությունը:

Մարերի պատմության վաղ շրջանների մասին շատ տեղեկություններ չկան, բացառությամբ նրա, որ մինչև մ. թ. ա. 550 թվականը երկրում իշխում էր տեղական հզոր մի հարստություն: Մարերի թագավորներից Հերոդոտոսը հիշատակում է չորսին՝ Դեյոկա (Դայաուքու), Փրաորտ (Փրավարտիշ), Քիաքսար (Խվախշար) և Ասթիագ (Իշթուվեգու)¹¹: Ինչ վերաբերում է մարերի պետության հիմնադրմանը, ապա այդ մասին ևս տեղեկանում ենք Հերոդոտոսի «Պատմությունից», համաձայն որի մարական արքայական տան հիմնադիր Դեյոկայի հետնորդի՝ Փրաորտի օրոք մարերն իրենց ենթարկեցին փարսիներին, իսկ Քիաքսարը մ. թ. ա. 612 թվականին հիմնովին ավերեց Ասորեստանի մայրաքաղաք Նինվեն: Մարաստանը դաշնության պայմանագիր կնքեց Նորբաբելոնյան թագավորության զորեղ արքա Նաբուգոդոնոսոր Երրորդի հետ, որին Քիաքսարը կնության է տալիս իր դստերը: Մարերի ու բաբելոնացիների միացյալ ուժերը շուտով գրավում են ողջ Ասորեստանն ու

1961, էջ 311:

¹⁰ Տե՛ս **Հուվեր Քելման**, Իրանն ու իրանական քաղաքակրթությունը, թարգմանիչ՝ Հասան Անուշե, Թեհրան, «Ամիր քաբիր» հրատարակչություն, 1999, էջ 33:

¹¹ Տե՛ս **Հերոդոտոս**, Պատմություն, գիրք Ա, թարգմանիչ՝ Հադի Հեդայաթ, Թեհրան, Թեհրանի համալսարանի հրատարակչություն, 2004, էջ 95:

Հյուսիսային Միջագետքը՝ դառնալով Մերձավոր Արևելքի խոշորագույն տերությունը¹²։ Քիաքսարի մահվանից հետո Մարաստանում իշխանության ղեկի մոտ կանգնեց նրա որդին՝ Ասթիագը (մ. թ. ա. 585-550 թթ.)՝ մարերի վերջին թագավորը։

Այն ուժը, որ պիտի կործաներ մարական անկախ պետականությունը, կյանք առավ մարերի տիրապետության տակ գտնվող հարավարևելյան կողմերում՝ Փարս կոչված վայրում։ Ասորական արձանագրություններում փարսիները, ինչպես և մարերը, առաջին անգամ հիշատակվել են մ. թ. ա. IX դարում։ Մարերի նման նրանք նույնպես տրոհված էին տարբեր տոհմերի, որոնցից մեկն էլ Աքեմենյանների փառահեղ հարստությունը կյանքի կոչած Փասարգադյան տոհմն էր։

Մեր թվարկությունից առաջ՝ 550 թվականին, Կյուրոսը՝ փարսիների բանակի արժանավոր հրամանատարն ու զորավարը, պատերազմ հայտարարեց Մարաստանին ու երկարատև, իրար հաջորդած ևս մի քանի պատերազմներից հետո գրավեց մարերի մայրաքաղաք Հեկթաթանը։ Երբ Կյուրոսին հաջողվեց հաղթել մարական թագավորներին, երկրի ընդարձակման խնդիր չառաջացավ, որովհետև մարերն ու փարսիները ցեղակիցներ էին։ Պարտված մարերի և հաղթանակած Աքեմենյանների միջև մեծ տարբերություններ կամ սուր հակասություններ գոյություն չունեին։ Պատահական չէ, որ մի քանի տարի տևած պատերազմից հետո, Փասարգադի ճակատամարտի ժամանակ դավաճանության շնորհիվ գերի վերցնելով քաջ Ասթիագին, վերջինիս մինչ այդ պարտված Կյուրոսը նրան ոչ թե ստորացրեց, այլ պատվավոր տեղ ու դիրք տվեց իր կայսրության մեջ։

Կյուրոս Երկրորդ Մեծը (մ. թ. ա. 550-529 թթ.) դառնում է Հին Արևելքի առավել հզոր, նաև բազմացեղ կայսրություններից մեկի՝ Էգեյան ծովից մինչև Ինդոս գետը, Հայաստանից մինչև Նոբիա տարածված Աքեմենյան թագավորության հիմնադիրը, որի մասին դեռ իր կենդանության օրոք զանազան լեգենդներ են հյուսվել։ Այսպես, շատերը հավատացած էին, որ Հռոմի առասպելական հիմնադիրների՝ Ռեմի և Ռոմուլի նման Կյուրոսին ևս կերակրել ու կաթ է տվել մի գթասիրտ գայլ, և որ Սարգոն Առաջինի պես նա ևս խնամվել ու դաստիարակվել է մի ինչ-որ աղքատ հովվի կողմից։ Կյուրոսն այն անհատներից էր, ով կարծես աշխարհ էր եկել՝ աշխարհին տիրանալու համար, ով իսկապես մեծ արքային վայել պերճություն ու հզորություն ուներ։ Տարբեր

¹² Նույն տեղում, էջ 95-101։

երկրների վրա արշավելիս նա երբեք կոտորած ու արյունահեղություն չէր անում, հրամայում էր իր զինվորներին, որ մարդկանց նկատմամբ սիրալիր լինեն: Նա անթերի ու կատարյալ մարդ էր, որ կրոնական մոլեռանդություն չուներ, բոլոր կրոններն ու վարդապետությունները հարգում էր: Նա վերականգնեց Երուսաղեմը և հրեաներին բաբելոնյան գերությունից հայրենիք վերադառնալու հնարավորություն տվեց: Ուզում էր, որ իր տիրապետության տակ գտնվող երկրներում մարդկանց մեջ հավասարություն հաստատվի: Այդ մասին է վկայում թեկուզ Բաբելոնում Կյուրոսի հրապարակած նշանավոր ճառը, որի սեպագիր տեքստը, բարեբախտաբար, պահպանվել է:

Կյուրոսն Իրանի բարձրավանդակի հյուսիսարևելյան շրջաններում Ամուդարյայի ափերին ապրող սկյութական քոչվոր ցեղախմբերի, մասնավորապես մասագետների դեմ բազմաթիվ դաժան և արյունահեղ կռիվներ ունեցավ, որոնցից մեկի ժամանակ վիրավորվեց ու մ. թ. ա. 529-ին վախճանվեց: Ինչպես գրված է Հերոդոտոսի «Պատմության» առաջին գրքի 211 հատվածում. «պարսկական զորքի մեծ մասն ընկավ ռազմի դաշտում, իսկ ինքը՝ Կյուրոսը, սպանվեց»¹³: Հերոդոտոսը փոքր-ինչ հեգնական տոնով վերապատմում է մասագետների տարածած այն առասպելը, համաձայն որի նրանց թագուհին՝ Տոմիրիսը, հրամայել է գլխատել Կյուրոսի դին և արյամբ լի կաշվե պարկի մեջ սուգելով վերջինիս գլուխը՝ բացականչել. «Թեպետ ես ողջ մնացի ու մեծ հաղթանակ տարա, սակայն դա ինձ չի ուրախացնում: Քեզ հետ պատերազմ երբեք չեմ փնտրել, դու ինքդ եկար և խարդավանքով սպանեցիր որդուս: Արյուն էիր ուզու՞մ՝դե հիմա հագեցիր սեփական արյամբ»¹⁴:

Կամբյուսես Երկրորդը (մ. թ. ա. 529-522 թթ.) Կյուրոս Մեծի ավագ որդին էր ու թագաժառանգը: Նրանից բացի, Կյուրոսը Բարդիա (Հերոդոտոսի մոտ և հունական այլ աղբյուրներում՝ Սմերդիս) անունով մի որդի էլ ուներ, որի սպանության վերաբերյալ Հերոդոտոսի «Պատմության» և Բեհիսթունի վիմագրության մեջ տարբերություններ կան: Նկատի ունենալով, որ Բեհիսթունի արձանագրությունը պաշտոնական վկայագիր է և Աքեմենյան արքաներից մնացած առավել հավաստի աղբյուր, հենվում ենք Դարեհ Մեծի գրության վրա, որտեղ կարդում ենք. «Այս Կամբյուսեսը Բարդիա անունով մի եղբայր ուներ, այն ժամանակ Կամբյուսեսն իր եղբորն սպանեց: Ժողովուրդը չգիտեր, որ Բարդիան սպանվել է, Կամբյուսեսը գնաց Եգիպտոս: Դրանից հետո մար-

¹³ Նույն տեղում, էջ 158:

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 159:

դիկ ապստամբեցին, ու թե՛ երկրում, թե՛ Փարսում, Միդիայում և այլ երկրներում սուտը շատացավ... Այդ ժամանակ մի մոգ՝ Գաումատա անունով, Փասարգադում ապստամբեց: Նա, ժողովրդին խաբելով, ասում էր. «Ես Կյուրոսի որդին, Կամբյուսեսի եղբայրը՝ Բարդիան եմ, ուստի բոլորն ապստամբեցին և, Կամբյուսեսից հեռանալով, Գաումատայի կողմնակիցները դարձան (թե՛ փարսիները, թե՛ մարերը և թե՛ մյուս ժողովուրդները): Նա թագավորությունն իր ձեռքն առավ ու հետո Կամբյուսեսին սպանեց... Ոչ ոք չկար, որ թագավորությունը Գաումատայի ձեռքից խլեր: Ժողովուրդը նրանից շատ էր վախենում: Նա մահապատժի էր ենթարկում բոլոր նրանց, ովքեր ճանաչում էին իսկական Բարդիային, որպեսզի ոչ ոք ճշմարտությունը չիմանա: Ոչ ոք ուժ, կամք ու կարողություն չունեի, որ Գաումատա մոգի դեմ խոսեր, մինչև որ ես վրա չհասա: Այն ժամանակ ես Ահուրամազդային աղաչեցի և նրա օգնությունը հայցեցի: Ահուրամազդան ինձ սատարեց, ու ես իմ մարդկանց հետ Գաումատա մոգին և նրա հետևորդներին սպանեցի: Թագավորությունը նրանից առա և Ահուրամազդայի օրհնությամբ թագավոր դարձա: Ահուրամազդան թագավորությունն ինձ վստահեց»¹⁵:

Մեր թվարկությունից առաջ՝ 522 թվականին, Դարեհը, որն ընդամենը 28 տարեկան էր, երկրի գերագույն յոթ ազնվացեղ ավագների որոշմամբ նստեց Իրանի գահին, և Կյուրոսի ստեղծած կայսրության պետական կառուցվածքը նրա հսկայական և բազմակողմանի տաղանդի շնորհիվ ամրապնդվեց ու բարենորոգվեց, իսկ տնտեսությունն ինտենսիվացավ և աննախադեպ բարձր մակարդակի հասավ: Դարեհի հրամանով տերության ողջ տարածքում շինարարական ակտիվ աշխատանքներ էին կատարվում, երկրի տարբեր շրջաններն իրար հետ կապող մայրուղիներ ու ճանապարհներ կառուցվում:

Բեհիսթունի արձանագրության առաջին տողերում Դարեհն ինքն իրեն այսպես է ներկայացնում. «Ես, Դարեհ Մեծ արքաս, արքաների արքան, Փարսի արքան, այլ երկրների արքան, Վշտասպի որդին և Աքեմենյան Արշամի թոռն եմ»¹⁶: Ապա շարունակում է. «Մենք Աքեմենյան ենք կոչվում, որովհետև վաղուց ի վեր ազնվազարմ ենք և բազմաթիվ արքաների սերմից ենք սերում»¹⁷:

¹⁵ Տե՛ս **Հինթա Վալթեր**, Դարեհն ու իրանցիները, թարգմանիչ՝ Փարվիզ Ռաջաբի, Թեհրան, «Մահի» հրատարակչություն, 2007, էջ 13-14:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 12:

¹⁷ Նույն տեղում:

Մեր թվարկությունից առաջ՝ 486 թվականին, Դարեհը մահացավ: Աքեմենյան արքաների իշխանությունը շարունակվեց մինչև Դարեհ Երրորդը (մ. թ. ա. 335-330 թթ.), որի կարճատև գահակալությունը նշանավորվեց դեռ տակավին երիտասարդ Ալեքսանդր Մակեդոնացու դեմ վարած անհաջող կռիվներով: Դրանցից առաջինը տեղի ունեցավ մ. թ. ա. 334 թվականին, երբ Ալեքսանդրը, գլխավորելով հունա-մակեդոնական միացյալ զորքերը, անցավ Հելլեսպոնտոսով և Գրանիկի ափին ջախջախեց պարսկական բանակը: Մեկ տարի անց՝ մ. թ. ա. 333 թվականի նոյեմբերին, Կիլիկիայի առափնյա ճանապարհով դեպի Ասորիք շարժվելիս Իսս քաղաքի մոտ Մակեդոնացին կրկին պարտության մատնեց Դարեհ Երրորդին՝ գերի վերցնելով նրա ընտանիքը: Ինքը՝ Դարեհը, մնացած զորքով նահանջեց դեպի Եփրատ գետ: Վերջապես, մ. թ. ա. 331 թվականին Դարեհ արքան Ալեքսանդրի դեմ դուրս եկավ Նինվեից ոչ հեռու՝ ժամանակակից Իրաքի Էրբիլ քաղաքի մերձակայքում գտնվող Գավգամելայի հարթավայրում և նորից պարտություն կրեց: Այնուհետև հունա-մակեդոնական զորքերը դեպի հարավ շարժվեցին, առանց դիմադրության գրավեցին Շոշն ու Բաբելոնը, ապա հեշտությամբ նվաճեցին Պարսկաստանի մայրաքաղաք Պերսեպոլիսը: Հետապնդելով Դարեհին՝ Ալեքսանդրը հասավ Բակտրիա, որտեղ և սպանեց իր ռիսերիմ թշնամուն՝ վերջ դնելով Աքեմենյան աշխարհակալ հարստությանն ու ինքն իրեն Իրանի թագաժառանգ և «Ասիայի տիրակալ» հռչակելով:

Անցավ յոթ տարի, և մ. թ. ա. 323 թվականին տեղաճարակ տենդից Բաբելոնում վախճանվեց նաև ինքը՝ 33-ամյա Ալեքսանդր Մակեդոնացին: Նրա զինակիցների ու ընտանիքի միջև ժառանգության շուրջ կռիվ սկսվեց, որը տասնհինգ տարվա պատերազմի վերածվեց (հայտնի է որպես «դիադոքոսների պատերազմ»), և որին զոհ գնացին Ալեքսանդրի անմիջական ժառանգորդները՝ երկու որդիները, մայրն ու կանայք: Նրա գրաված տարածքներն ու երկրները բաժանվեցին զորավարների միջև, այդպես էլ չիրականացավ մակեդոնական կամ իրանա-մակեդոնական մեծ, միացյալ կայսրություն ստեղծելու նրա երազանքը:

Դիադոքոսների պատերազմի արդյունքում Մակեդոնացու զինակիցներից մեկին՝ Սելևկոսին, հաջողվեց գրավել Արևմտյան Ասիայի մեծագույն մասը, որից հետո նա Սելևկյանների հարստության առաջնորդն ու Սելևկյան-

ների պետության հիմնադիրը ճանաչվեց՝ արժանանալով «Փիլոպատորի»՝ «Նվաճողի» տիտղոսին¹⁸:

Սելևկյանները որդեգրել էին Ալեքսանդր Մակեդոնացու՝ Միջերկրական ծովից մինչև Ինդոս գետն ընկած լայնարձակ տարածքի վրա տարբեր ցեղերի ու մշակույթների ոչ միայն մերձեցման, այլև միաձուլման գաղափարը: Ինչպես հայտնի է, Մակեդոնացու իրանական արշավանքների ժամանակ նրան ուղեկցում էր աշխարհագրագետներից, պատմաբաններից և գրագիրներից բաղկացած մի մեծ ջրախումբ, որը ոչ միայն ծանոթանում էր ճանապարհին հանդիպող ժողովուրդների մշակույթին, այլև օրեցօր գրի էր առնում, արձանագրում տեսածն ու լսածը: Նույն ոճով էին գործում նաև Սելևկյան առաջին թագավորները, որոնց իշխանության օրոք արագորեն զարգացող և կառուցապատվող քաղաքներում աստիճանաբար աճում էր խառն ամուսնություններից ծնված հելլենացած պարսիկների և պարսկացած հույների թիվը:

Դեռ Ալեքսանդրի կենդանության օրոք հունարենը պարտադիր տարածում ստացավ Իրանում: Նրա հետ այստեղ եկած ուսուցիչների հսկողությամբ այդ լեզվին տիրապետեցին ազնվական ընտանիքներին պատկանող ավելի քան 30000 պարսիկ պատանիներ ու երիտասարդներ: Որպես պաշտոնական լեզու՝ հունարենը շարունակում էին գործածել նաև Սելևկյանների իշխանության շրջանում, և միայն պարթևների ժամանակներից այն փոխարինվեց միջին պարսկերենով կամ պահլավերենով, որի հիմքում ընկած էր արմատապես վերամշակված և կատարելագործված հին պարսկերենը:

Քաղաքական-հասարակական և տնտեսական նույն գործոններն ու հանգամանքները, որոնք աստիճանաբար թուլացրին Աքեմենյան թագավորությունը, Սելևկյանների ժամանակներում ևս բացասական դեր կատարեցին: Առաջին հերթին դրանք այլ պետությունների հետ մշտական կռիվներն էին: Չնայած բոլոր ջանքերին՝ Սելևկյանները չկարողացան դիմադրել հանրապետական Հռոմին, որն անդառնալի ծանր հարվածներ հասցրեց նրանց պետությանը:

Մեր թվարկությունից առաջ՝ 250 թվականից ի վեր, սկիզբ է առնում պարթևների տիրապետության շրջանը: Կենտրոնական Ասիայում բնակվող պարթևական իրանալեզու ցեղերն անկախանում են Սելևկյաններից ու ստեղծում սեփական թագավորությունը, որի գահին է նստում Արշակ Առաջինը (մ.

¹⁸ Տե՛ս **Գիրշման Ռոման**, Իրանը սկզբից մինչև իսլամի հաստատումը, թարգմանիչ՝ Մահմուդ Բեհփուրուզի, Թեհրան, «Ջամի» հրատարակչություն, 2002, էջ 212:

թ. ա. 250—247 թթ.): Հենց նրա անունով էլ պարթևների տերության ապագա բոլոր արքաներն իրենց անվանել են Արշակունիներ, իսկ պարթևական թագավորությունը պատմության մեջ է մտել նաև որպես Արշակունյաց թագավորություն:

Սելևկյանների և պարթևների միջև ռազմական հակամարտությունը տևում է շուրջ հարյուր տարի՝ մինչև մ. թ. ա. 141 թվականը, երբ պարթևների արքա Միհրդատ Առաջինը (մ. թ. ա. 174-136 թթ.) նվաճում է Սելևկյանների մայրաքաղաքը՝ Տիգրիսի ափին փոխած Սելևկիան, դրա դիմացի ափին հիմնադրում Կտեսփիոնը՝ Արշակունյաց թագավորության նոր մայրաքաղաքը, և այդպիսով սեփական իշխանությունը տարածում Իրանական լեռնաշխարհի մեծ մասի վրա: Միհրդատ Երկրորդը (մ. թ. ա. 123-88 թթ.) է՛լ ավելի ընդարձակեց պետության տարածքը և, ընդունելով «արքայից արքա» պատվավոր տիտղոսը, դարձավ Միջագետքից մինչև Հնդկաստան ընկած տարածքի տերը: Սելևկյանները շարունակում էին կառավարել Ասորիքում և Փյունիկիայում, մինչև որ հայոց արքա Տիգրան Երկրորդ Մեծը նվաճեց այդ երկրներն ու վերջ տվեց Սելևկյանների պետությանը:

Պարթևներն իրենց Աքեմենյանների տերության ուղիղ ժառանգներն էին համարում, և նրանց համեմատաբար աղքատ մշակույթը դեռ ինչ-որ չափով զարգանում էր Ալեքսանդր Մակեդոնացու և Սելևկյանների իշխանության օրոք Իրան ներմուծված հելլենիստական մշակույթի ազդեցության տակ: Ինչպես և Սելևկյանների ժամանակ, երկրի քաղաքական ու մշակութային կենտրոնները, այդ թվում նաև մայրաքաղաք Կտեսփիոնը, Իրանի բարձրավանդակից դեպի արևմուտք էին տեղափոխվել, ուստի և այսօրվա Իրանում պարթևական թագավորության շրջանից մեզ հասած ու այդ շրջանի մասին որոշակի տեղեկություններ տվող քիչ հուշարձաններ և հուշակոթողներ կան:

Արշակունյաց հարստության արքաները երկար են մնում Իրանի գահին՝ այն կորցնելով միայն մեր թվարկության III դարում, երբ ազնվատոհմ պարթևների միջև կատաղի մրցակցություն է սկսվում իշխանության համար, ինչը թշնամիներին երկրի վրա հարձակվելու առիթ է տալիս: Ավագանու անդամների մի մասը սատարում է Արտաշիր Առաջին Պապականին (227—241 թթ.), որը Փարսի իշխաններից էր և Զրադաշտի մոլեռանդ պաշտպանը: Արտաշիրի հայրը՝ Պապակը, Փարսի և Սպահանի տիրակալ, ծագումով պարթև Արտավանից պահանջում է, որ վերջինս իր որդուն պաշտոնապես թագա-

Ժառանգ ճանաչի, բայց Արտավանն այդ պահանջը մերժում է¹⁹: Ավագանու օժանդակությամբ 224 թվականի ապրիլի 28-ին Արտաշիր Պապականը Հորմոզգանի հարթավայրում պարտության է մատնում Արտավանին և սպանում նրան: Մահապատժի են ենթարկվում նաև պարթևական տոհմի բոլոր տղամարդիկ, բացառությամբ Արտավանի երկու զավակների, որոնց հաջողվում է Հնդկաստան փախչել, և նրա դստեր, որի հետ Արտաշիրն ամուսնանում է: Այսպիսով, ավարտվում է Իրանում պարթևների տիրապետության պատմական փուլը, և բացվում է նոր՝ Սասանյանների հարստության դարաշրջանը:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Հնադարյան Իրանի և Հին Պարսկաստանի, այդ թվում նաև Քերմանշահի պատմությանն ու մշակույթին նվիրված այս համառոտ ակնարկն ընդգրկում է արիական ցեղախմբերի ներխուժումից մինչև Սասանյանների դարաշրջանն ընկած ժամանակահատվածը: Շեշտը դրված է հասարակական-քաղաքական, կրոնական և մշակութային կարևոր իրադարձությունների վրա, որոնք շրջադարձային բախտորոշ նշանակություն ունեցան ոչ միայն երկրի պատմական ու մշակութային կյանքի հետագա զարգացման, այլև ազգային ուրույն նկարագրի ձևավորման համար:

Բանալի բաներ – հնադարյան Իրան, Հին Պարսկաստան, Քերմանշահ, արիացիներ, «Ավեստա», Զրադաշտ, զրադաշտականություն, Աքեմենյաններ, Սելևկյաններ, պարթևներ:

ДРЕВНИЙ ИРАН И ДРЕВНЯЯ ПЕРСИЯ ОТ АРИЙЦЕВ ДО САСАНИДОВ (КРАТКИЙ ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНЫЙ ОБЗОР)

МАДЖИД ЯЗДАНПАНАХ (ИРАН)

Краткий обзор, посвященный истории и культуре Древнего Ирана и Древней Персии, в том числе Керманшаха, включает период времени от вторжения арийских племен до эры Сасанидов. Акцент поставлен на важных общественно-политических, религиозных и культурных событиях, которые имели поворотное и судьбоносное значение не только для дальнейшего

¹⁹ Տե՛ս **Փրայ Րիչարդ**. Наследие Ирана, Москва, Издательство "Восточная литература", 2002, с. 247:

развития исторической и культурной жизни страны, но и для формирования национального самосознания.

Ключевые слова – Древний Иран, Древняя Персия, Керманшах, арийцы, "Авеста", Заратустра, зороастризм, Ахеменидский, селевкиды, парфяне.

**ANCIENT PERSIA AND OLD IRAN.
FROM THE ARYANS UNTIL THE SASSANIDS
(BRIEF HISTORICAL OVERVIEW)**

MAJID YAZDANPANAH (IRAN)

This article, encompassing the history and culture of Ancient Persia, old Iran, as well as Kermanshah, considers the period starting with the invasion of the Aryan tribes until the Sassanian era. Emphasis is placed on the important social, political, religious and cultural events that were of crucial importance not only for the further development of the country's history and cultur, but also for the formation of a unique ethnic identity.

Key words – old Iran, ancient Persia, Kermanshah, Aryans, "Avesta", Zarathustra, Zoroastrianism, achaemenides, Seleucids, Parthians.